

IX. FEJEZET

A Habsburg-királyság és Bocskai szabadságharca (1576—1606)

I. A 15 ÉVES HÁBORÚ. A BÉCSI ELNYOMÁS FOKOZÓDÁSA

A) Elbeszélő források

A XVI. század általános elbeszélő forrásai közül főleg a tizenötéves háború hadi eseményeire különösen részletes a kortárs Istvánffy Miklós műve (227. l.).

Illésházy István gr. (utóbb, 1608-ban nádor) rövid *naplójegyzeteit* a tizenötéves háború idejéről (1592—1603), főleg 1596—1597 hadi eseményeire, kiadta Kazinczy G. (MHHS 7, Pest 1863; a függelékben Illésházy néhány latin beszéde). Egyéb iratai: Károlyi Á., *Illésházy I. birtokviszonyait illető feljegyzései*, 1569—1594 (TT 1878). A bécsi udvar és a magyar nagybirtokos-osztály konfliktusát jelző birtokperére: Károlyi Á., *Illésházy I. hűtlenségi pörére vonatkozó okiratok*, 1600—1611 (TT 1882), és u. ö., *Illésházy I. hűtlenségi pere* (Bp 1883). Lengyelországba menekülésére, majd szerepére Bocskai mellett ld. leveleit alább, Bocskai szabadságharcának anyagában.

Závodszy György igen rövid és száraz jegyzeteit (1598—1602) Buda sikertelen ostromáról, közli Podhraczy J. (MTT VI. 264).

Tardi György, *Historia Szikszoiensis* c. históriás énekét (Liszka 1588) Rákóczi Zsigmond egri kapitány győzelméről a prédáló török hadon, közölte Thaly K., *Ismertetlen históriás énekek* (Sz 1871, 104).

Magyar István (sárvári ev. prédikátor, Nádasdy Ferenc udvari lelkésze), *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, 1602. Új szövegkiadás: Ferenczi Z. (Bp 1911, Régi Magyar Könyvtár). Magyarország pusztulása teológikus magyarázatának protestáns változata (a katolikusok az okai) mellett panaszok a hadviselő felek (török és császári hadak) idegen garázdálkodása, népnyzása miatt; kimerültség és békevágy nyilatkozik meg benne. Korjellemző voltán nem változtat az, hogy anyagához a német Aventinus egy Mohács után írt röpiratát, a békességről szóló részhez pedig Erasmus használta fel, mint azt megállapította Turóczi-Trostler J., *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Bp 1930, kny. M). — Zimányi J., *Magyar István* (Ungvár 1888). Kovács G., *Magyar I.* (Bp 1902). Payr S., *Magyar I. és Báthory Erzsébet* (PSz 1912).

Két Wittenbergben tanult prédikátornak egy kalendáriumba írt rövid

jegyzeteit ism. Barts Gy., *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései*, 1576—1601 (Sopron 1929).

Wathay Ferenc konstantinápolyi fogságában (1605) írt visszaemlékezéseit kiadta, verseivel együtt, Ponori-Thewrewk J. (Pozsony 1838). Ld. Dézsi L., *Wathay Ferenc* (Sz 1914).

Tagebuch des ungarischen Reichstags, 1593. Kiadta Kovachich M. Gy. (SKS I). Soproni városi követek naplója a pozsonyi országgyűlésről.

Zierotin Károly (a cseh-morva rendek sok magyar politikai kapcsolattal rendelkező vezetőjének) *naplóját* (1591) kiadta Ipolyi A., *Rimay J. államiratai* (Bp 1887, a függelékben); erre: Fr. Krones, *Karl v. Zierotin und sein Tagebuch* (kny. Berlin é. n.). — P. Chlumecky, *Carl v. Zierotin und seine Zeit*, 1564—1615 (2 kötet, Brünn 1862—1879, iratokkal).

A főleg császári követségekkel átutazó külföldiek néha érdekes részleteket tartalmazó, rendszeresen még egybe nem gyűjtött és fel nem dolgozott útleírásai közül:

Schweigger Salamón (Sintzendorf követségével utazott át Magyarországon, 1577), *Beschreibung der Reise von Tübingen bis gegen Konstantinopel* (Frankfurt a. M. 1609).

Porsius Henrik (B. Eitzing követtel 1579 őszén utazott át Magyarországon Konstantinápolyba), *Itineris Byzantini libri III. . .* (Frankfurt 1583).

Melchior Besolt, *Des Herrn Heinrich von Lichtenstein Reise auf Constantinopel*, 1584. Kiadta H. Lewenklaw, *Neuwe Chronica Türckischer Nation* (Frankfurt 1595; 515. l.).

Bongarsius (Bongars) Jakab (IV. Henrik francia diplomatája), aki Magyarország problémáit tanulmányozva, történeti-földrajzi gyűjteményt adott ki *Collectio Hungaricarum rerum, Scriptores* (Frankfurt 1600) címen, Bécsből Erdélyen át Konstantinápolyba utazásáról (1585) naplót írt; a H. Hagen által (*Zur Geschichte der Philologie . . . Vier Abhandlungen*, Berlin 1879) hozott szöveg alapján magyarul ism. Szamota I., *Régi utazások Magyarországon* (Bp 1891).

Lubenau Reinhold (königsbergi gyógyszerész) igen részletes visszaemlékezéseit kalandos utazásaira kiadta W. Sahn, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau* (1—2, Königsberg 1912—1914). Lubenau 1580-ban hosszabb ideig mint gyógyszerész szolgált Pozsonyban, innen érdekes részleteket jegyez fel a városi életről. Utóbb (1587) mint Petz Bertalan császári követ gyógyszerésze utazott Konstantinápolyba. Erről megemlékezve részletesen leírja Budát és Pestet. Ism. Holub J., *Reinhold Lubenau utazása Magyarországon* (Vas. Ujs. 1914, 11).

Wratislaw Vencel (Krekwitz Frigyes követtel utazott Konstantinápolyba, 1591), *Merkwürdige Gesandtschaftsreise von Wien nach Constantinopel* (Lipce 1787). Benne Esztergom, Buda, stb. leírása. Magyar ism.: Szamota I., *Régi utazások Magyarországon* (Bp 1891).

Jacques Esprinhard (francia prot. humanista) fiatalkori magyarországi útjáról (1597) is megemlékező kéziratát ism. Birkás G., *Egy francia utazó Magyarországon* (Történetírás 1938).

Gabiman Miklós (Nádasdy Ferenc udvarában élt, az ő ajánlatára császári hadi történetíróvá nevezték ki; részt is vett a hadjáratokban, s

valószínűleg Mezőkeresztesnél elesett, 1596), műveiben mint szemtanú írta meg a tizenötéves háború első szakaszának főbb eseményeit: 1. *Monomachia Hungaro-Turcica duobus carminum libris conscripta*, 1588, 1590. (Bél M. kivonata: *Notitia Hung. novae* II. 478—484). 2. *Mansfeldiana militia Hungara* (Frankfurt 1597, főleg Esztergom ostromára). — Szilágyi S., *Gablman M. XVII. századi hadtörténeti író munkáiról* (MK 1881). Thallóczy L., *Gablmann M. hadtörténetirő emlékezete* (TT 1896), és u. ó, *Adatok Gablmann M. és Blotius Hugó viszonyához*, 1589—1596 (TT 1897). Payr S., *Gablmann M.* (Ev. Egyh. Élet 1922).

Helius Arnoldus (Mansfeld vallón tisztje, utóbb cs. hadbiztos) tárgyilagos jegyzeteit (1595—1598) kiadta N. Reusner, *Rerum memorabilium in Pannonia ... gestarum narrationes* (Frankfurt 1603).

A tizenötéves török háború nyugati visszhangjaként kiadott egykorú nyomtatványok, hírkompilációk, stb. elég nagy anyagából mintaként egy két érdekesebb:

Lazaro Soranzo, *L'Ottomano* (Ferrara 1598). A pápaság tájékoztatására a török birodalomról és a magyarországi háborúról (1597-ig) írt, elég bőven informált kötet.

Ungerischer und Sibenbürgischer Kriegs-Haendel (Frankfurt 1596; 2 részben: 1. 1592—1596; 2. 1596 eseményeiről).

Caspar Ens, *Rerum Hungaricarum historia IX libris comprehensa* (Köln 1604); ehhez folytatás: *Ad Rerum Hungaricarum Historiam ... Appendix* (Köln 1608).

B) Iratkiadások

Magyarország viszonyaira Rudolf korában bő anyagot tartalmaz a Fraknoi V. és (a IX. kötettől) Károlyi Á. által szerkesztett MOE VIII—X. kötete (Bp 1883—90). A császári udvarra: J. Barvitius (Rudolf titkára), *Rudolphi II ... imperatoris ... epistolae*. Kiadta gr. Pace (Bécs 1771). M. Ritter, *Quellenbeiträge zur Geschichte des Kaisers Rudolf II.* (Akad. Sitzungsberichte, München 1872). R. Trampler, *Correspondenz des Cardinals Dietrichstein mit dem Hofkriegsrats-Präsidenten Collalto* (Bécs 1873; függelék: Lustrier levelei Konstantinápolyból). V. Bibl, *Khlesls Briefe an Kaiser Rudolfs II. Obersthofmeister Adam ... Dietrichstein*, 1583—1589 (AÖG 1900).

A külföldi forrásanyagból fontosak a velencei követjelentések. Érdekes adatokat hoz a velencei áll. levéltárból az igen jól (Magyarországról pl. Draskovics György kalocsai érsek által) informált velencei követek jelentései alapján: Kárpáthy—Krajvánszky M., *Rudolf uralkodásának első tíz éve*, 1576—1586 (Bp 1933; benne a pozsonyi diéták problémái, a Habsburg-politika török és lengyel vonatkozásai, Rudolf diplomáciai viszonya Báthori Istvánhoz, majd elzárkózása Prágában a morbus gallicus okozta elmebajával, stb.). Érdekes anyagot nyújtanak a pápai nunciusok jelentései is a *Nuntiaturrepichte aus Deutschland* sorozatban (ld. 233. l.), így a Görres-társulat kiadásában: R. Reichenberger, *Germanico Malaspina und F. Legi* (Paderborn 1895—1905, 3 köt.); J. Schweizer, *Antonio Puteo in Prag*, 1587—1589 (1912), és u. ó, *Die Nuntien in Prag A. Visconte (1589—1591). C. Caetano, 1591—1592* (1919); és a római porosz intézet kiadásában: A. O. Meyer, *Die Prager Nuntiaturrepichte des G. St. Ferreri und die Wiener Nuntiaturrepichte des G. Serra*, 1603—1606 (Berlin 1911—1913). Melyet e korra kiegészít M.

Linhartová, *Epistolae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem*, 1592—1628 (I. Prága 1932). G. C. Bascapè, *Le condizioni dell'Ungheria nel 1584* (L'Europa Orientale 1934; Antonio Possevino jelentése Bonomi nunciushoz a politikai és társadalmi viszonyokról). Possevino működésére is, és általában mindezzel párhuzamosan ld. a Báthoriak korának erdélyi anyagát. A spanyol követjelentések: Ayerbe, *Correspondencia inédita de D. Guillén de San Clemente, embajador en Alemania de los reyes Felipe II y III. sobre la intervención de España en los sucesos de Polonia y Hungría*, 1581—1608 (Zaragoza 1892). Roderico Alidori jelentései: *Relazione di Germania e della conte di Rodolfo II*, 1605—1607 (Modena 1872). A német birodalmi rendek magatartását világítja meg Rudolf (és Bocskai) korában, a *Briefe und Akten des dreisigjährigen Krieges* c. sorozatban: M. Ritter, *Die Gründung der Union*, 1598—1608 (München 1870), és F. Stieve, *Die Politik Bayerns*, 1591—1607 (München 1878, 2 kötet).

A III. Mehemedet az 1596-os hadjáratra Magyarországra kísérő konstantinápolyi angol követ, Edward Barton levelei helyetteséhez: W. Foster, *The Travels of John Sanderson in the Levant*, 1584—1602 (London 1931); további levelei: Hakluytus Posthumus or Purchas, *His Pilgrimes containing a History of the World* (VII. Glasgow 1905).

A magyarországi hadiviszonyokat, stb. megvilágító kisebb adalékok (a közlés rendjében): Szádeczky L., Pálffy M. levelezése a törökkel, 1590 (TT 1885). Szepeszy G., *Zrinyi-iratok*, 1603 (HK 1893). Geöcze L., *Hadi tanácskozások*, 1577 (HK 1894, 2 közl.), u. ő, *A tüzérségi és hadiszer állomány Magyarországon*, 1577 (HK 1894). Merényi L., *A véghelyek 1577. évi kivonatos költségvetése* (HK 1893), u. ő, *Török végek őrhada*, 1577 (HK 1894). (Szilágyi S.), Révay Ferenc jelentése a magyarországi végvárak állapotáról, 1588 (TT 1894). Kováts L., *Adalék a török hódítás korához*, 1603 (TT 1899). Illésy J., *Kivonatok Liptómegeye XVI. századi jegyzőkönyvéből*, 1580—1588 (TT 1903). Jedlicska P., *XVI-ik századi török-magyar levelek Pálffy Miklóshoz*, 1588—1594 (TT 1881). Jurkovich E., *A budai török őrség lázadása* (TT 1905). G. G., *Katonai emlékirat a XVI. századból*, 1595 (HK 1888). Gömöry G., *Szinán pasa levele Rudolf császárhoz*, 1593 (HK 1894). Holub J., *Adalék az 1591-i délvidéki harcok történetéhez* (HK 1911). Több kisebb, konkrét eseményre vonatkozó tudósítást, stb. alább az irodalom megfelelő helyén említünk. Kamarai tizedsedő utasításokat (1571—1606) közölt Nagy Gy. (MGSz 1897, 15); Zemplénmegyei adókvetési utasítást (1600) u. ő (MGSz 1896, 337)

C) Irodalom

Rudolf birodalmi uralkodására részletes, pozitivistá munka: A. Gindely, *Rudolf II und seine Zeit*, 1600—1612 (1—2, Prága 1862—1865). F. Stieve, *Rudolf II (Vorträgen und Reden)*, Lipcse 1900). A. Kerschbaumer *Kardinal Khlesl* (Bécs 1905²). A. Czerny, *Der zweite Bauernaufstand in Oberösterreich*, 1595—1597 (Linz 1890; Khlesl ellenreformációs akcióját követte) A birodalom vontatott és konfuzus igazgatására: W. H. Loebel, *Beitrag zur Geschichte der kaiserlichen Zentralverwaltung im ausgehenden XVI. Jahrhundert* (MIÖG 1906). Elemy K., *Rudolf király kora Magyarországon, társadalom és művelődés a törvények alapján* (Szeged 1930, d). A török elleni végvár vonal kérdése: Gömöry G., *Die Türkennot und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien* 1575—1582 (Mittheil. des K. u. K. Kriegsarchivs 1885).

A súlyos pusztításokkal, a mezőgazdasági termelés visszaesésével járt

tizenötéves török háború (1591—1606) megindulására, Rudolf kezdeti lendületére: Károlyi Á. (MOE XI). Az ezzel kapcsolatos (és a Habsburg-terjeszkedést ellenző hatalmak által utóbb lefékezett) külpolitikai törekvésekre: F. Bezold, *Rudolf II und die heilige Liga* (München 1883). VIII. Kelemen pápa támogatója a török elleni háborút: Fraknoi V., *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a szentszékekkel* (III. Bp 1903). Ezt is felhasználja Pastor nagy munkája, *Geschichte der Päpste* (XI. kötet, benne az 5. fejezet: *Bemühungen Klemens VIII. zur Abwehr der Türkengefahr*). Az Aldobrandini hg. által vezetett pápai hadsereg részvételére a magyarországi harcokban: bő római levéltári anyagot használ Horvát K., *VIII. Kelemen magyar- és horvátországi hadi vállalatjai* (Zágráb 1910); újabban: Fl. Banfi, *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatjai* (HK 1939—1940, 3 közl.).

A cseh segély (1594) tárgyalásai a prágai orosz. levéltár kiadásában megjelenő *Sněmý české* (Cseh országgyűlések) c. sorozatban (VIII., 1592—1594, Prága 1895). K. Krofta, *My a Maďari v bojích s Turky* (Mi és a magyarok a török elleni harcokban; Časopis svob. školy polit. nauk. 1934), és Matoušek, *Turecká válka v evropské politice* (A török háború az európai politikában, Prága 1935; a „szent liga“ gondolatára).

A császári hadszervezetre: A. H. Loebel, *Die Landesverteidigungsreform im ausgehenden XVI. Jahrhundert* (AÖG 1907). E. Heischmann, *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich* (Bécs 1925). Rudolf hadjáratának pénzügyi fedezésére, Geizkofler Zakariás ezirányú működésére: J. Müller (MIÖG 1900). Hadvezetésre: A. Stauffer, *Hermann Christoph Graf von Russworm, Kaiserlicher Feldmarschall in den Türkenkämpfen unter Rudolf II* (München 1884). Fehrentheil—Gruppenberg L., *Mercoeur lotharingiai hg. magyarországi szereplése, 1598—1601* (Pécs 1937, kny. HK). A tizenötéves háborúnak még régi típusú, az eseményeket pragmatikusan elmondó összefoglalása is hiányzik. A. H. Loebel ilyen irányú kísérlete: *Zur Geschichte des Türkenkrieges, 1593—1606* (Prager Studien 6. és 10., Prága 1899, 1904) már a második háborús évnél félbenmaradt. Az egykorú magyar hadviszonyokat megvilágítják Szentirmai J., *Magyar hadiszervezet a tizenötéves török háború idején, 1593—1608* (Esztergom 1908, d). Jedlicska P., *Pálffy Miklós* (Bp 1884), és nagy, de emésztetlen adathalmazal u. ő, *Adatok erdői gr. Pálffy Miklós, a győri hősnak életrajza s korához, 1552—1600* (Eger 1897). Az utóbbi születési helyére, stb. adatok: Kropf L. (Sz 1898, 659; 1899, 169). Julier F. *Magyar hadvezérek* (Bp é. n. benne Pálffy M. életrajza). Takáts S., *Thengöldi Bornemissza János* (HK 1914, 2 közl.). Kárpáthy—Kravjanszky M., *Vác és Hatvan a hosszú török háború idejében* (Bp 1936).

A főbb hadieseményekre (azok időrendjében): Ákosfy B., *A szikszói harc 1588-ban* (Magy. Kat. Szemle 1938). A. H. Loebel, *Das Reitergefecht bei Sissek, 1593* (MIÖG, 9. Ergbd. 1915). Márki S., *A tizenötéves török háború történetéhez, 1593* (HK 1894, 2 közl.). Hugyecz A., *Eggenberg jelentése a sziszeki csatáról, 1593* (HK 1894). Gömörö G., *A sziszeki csata* (HK 1894), u. ő, *Veszprém és Várpalota eleste, 1593* (HK 1895), és u. ő, *A pákozdi csata, 1593* (HK 1896). Ákosfy B., *A pákozdi útközet, 1593* (Magy. Kat. Szemle 1939). Jurkovich E., *Harctéri tudósítás az esztergomi táborból, 1594* (IT 1902). Gömörö G., *Esztergom vár bevétele, 1595* (HK 1891, 2 közl.). Thury J., *A török történetírás Esztergom visszavételéről, 1595* (HK 1892, 2 közl.). E. Heyek, *Ein Gedicht auf die Belagerung Grans im Jahre 1595* (MIÖG 1887). A környék pusztulására és újjátelepítési kísérletére: Takáts S., *Telepítések Eszter-*

gom vidékére (Sz 1903). Gömör G., *Hatvan ostroma és bevétele* (HK 1894, 2 közl.). A fordulót jelző, győzelemből vereséggé változott mezőkeresztesi csatára (1596) Istvánffy szövege mellett: Komáromy A., *A mezőkeresztesi csata* (HK 1892, 3 közl.), ehhez adalékok (HK 1892, 404, 547), és u. ő, *Szemtanú tudósítása a mezőkeresztesi csatáról* (HK 1892). Gömör G., *Miksa főherceg jelentése a mezőkeresztesi csatáról* (HK 1892), és u. ő, *Egykorú német tudósítás a mezőkeresztesi csatáról* (HK 1892). Fontos adatokat hoz még: J. Rinieri, *Clemente VIII e Sinan Bassa* (Róma 1898). Idevágó bibliográfiát is hoz Pataki V., *Az egri vár élete* (Eger 1934). Kropf L., *Egervára eleste és a keresztesi csata* 1596-ban (Sz 1895, 2 közl.). Eger ostromára és elestére Comazzi és Chiarelli iratai mellett Cogonara Claudius kapitány feljegyzése, közli Marczali H., *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból* (MTT XXIII. 113). Egyéb olasz kéziratok említése: MTT IV. 228. — Kozics L., *Győr vár 1594-től 1598-ig* (HK 1891, 2 közl., ekkor török kézen volt). Mohl A., *Győr eleste és visszavétele, 1594—1598* (Győr 1914); Pálffy M. levele Győr visszavételéről (Thallóczy L., TT 1878, 387). Kaltenbaeck, *Die Belagerung Raabs durch Adolf Fr. von Schwarzenberg, 1598* (Bécs é. n., egykorú dokumentumok: újságok, levelek, versek egybegyűjtése). Dudik B., *Rödern Menyhért cs. tábornagy tudósítása Nagyvárad 1598-iki ostromlatásáról* (TT 1878). — A Strassoldo-Regiment Kőszegen (1599) címen adatok a császári sereg kíméletlen erőszakoskodására a lakossággal szemben: *Kőszeg és Vidéke* (1923, 38. sz.). — Vámbéry Á., *Kanizsa* (Sz 1887, Kemal egykorú török iratokat használó török munkája egy részlete magyar átdolgozásban 1600—1601 eseményeire). Gömör G., *Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben* (HK 1892, 2 közl.). G. Heile, *Der Feldzug gegen die Türken und die Eroberung Stuhlweissenburgs unter dem Erzherzog Matthias v. Österreich, 1601* (Rostock 1901, d). Komáromy Á., *A füleki zendülés, 1602* (HK 1890). — Buda sikertelen ostromára Závodszky id. naplója mellett: Veress E., *Buda és Pest 1602—1603-i ostroma* (HK 1910, 2 közl. és kny.). Karácson I., *Buda ostroma 1602-ben* (HK 1911). Szekfű Gy., *Russworm gr. „gyáva“ magyarjai* (Napkelet 1927, a császári vezér és a hajdúk konfliktusa Buda ostrománál).

II. BOCSKAI SZABADSÁGHARCA

A) Elbeszélő források

Bocskai Istvánra (1557—1606) és szabadságharcára (1604—1606) a XVI. század másutt id. forrásai közül Istvánffy Miklós (Bocskai-ellenes, Habsburg-párti) műve (ld. 227. l.), Szamosközy reális előadása (228. l.), Bethlen Farkas (291. l.), Somogyi Ambrus (291. l.), Gyulafi Lestár (305. l.), a XVII. század alább id. erdélyi forrásai közül Hidvégi Mikó Ferenc (328. l.), Bojthi Veres G. (330. l.), Toldalagi Mihály (330. l.), Weiss Mihály (328. l.) és Goebel—Wachsmann (324. l.), a nyugatiak közül pedig Pethő Gergely (357. l.) munkái mellett különösen használhatók:

Homonnai Drugeth Bálint (Bocskai fővezérének) értékes naplója. Kiadta Naményi (Tudománytár 1839). Versét közli Thaly K. (Sz 1871, 98).

Sepsi Laczko Máté (ref. lelkes, Lorántffy Mihály udvari koncionátora) magyar *krónikájának* (1521—1624) korábban szükségzavú előadása Bocskainál részletessé (és lelkesen elismerővé) válik. Szövegébe beilleszt egykorú iratokat is, valamint magyar énekeket Bocskai haláláról. Kiadta

Mikó I. (ETA III, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárból). Egy rövidebb, kivonatos változatát (1523—1615) kiadta *Sárospataki magyar krónika* címen Toldy F. (MTT IV). — Kemény L., *Sepsi Laczkó Máté* (Sz 1909).

Bocaius (Bock) János (1549—1621; Lausitzból Magyarországra származott kassai főbíró és iskolaigazgató), *Commentatio epistolica de legatione sua ad Stephaneum Botskay, Transylvaniae principem, et suscepta cum eo anno 1605 in campo Rákos projectione*. Kiadta Bél M. (AH I). Leírja útját (a meglepetésére jól művelt hódoltsági szántóföldek közt) Kassáról Budára, és a rákosmezei jelenetet, midőn Lala Mohammed nagyvezér Bocskai fejére tette a koronát. — Humanista latin verseinek vaskos öt könyvében néhol híresebb kortársai hadvezéri tetteiről is megemlékszik: *Hungaridos libri poematum V* (Bártfa 1599, RMK II. 287). Életére (utóbb a császáriak börtönbe vetik, öt év múlva menekül, Bethlen G. a gyulafehérvári könyvtár őrévé teszi) és egyéb munkáira is használható tanulmány: Tóth L., *Bocaius* (Kassai főgimn. ért., 1885). Kisebb adatok: TT 1883, 201; 1891, 167. Rexa D., *Bocaius prágai fogságához* (ITK 1908).

Schreiber Mihály, Korpona követének latin naplóját a kassai országgyűlésről (1606) kiadta Csery J. (GyF III), valamint Károlyi Á. (MOE XII).

Krauss György (segesvári jegyző) Bocskai szerepét elismerően méltató munkáját: *Tractatus rerum* (1599—1606) kiadta Kemény J. (DFS I). Ld. még 324. l.

Révay Péter (Habsburg-párti koronaőr), *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae*. Kiadta Schwandtner (SRH II). Továbbiadataitld. 357. l.

Tagebuch der Feldzüge des Regiments des Obristen Georg ... Ehrenreich (1604—1606; részletes, naplószerű feljegyzés a császári erők Bocskai elleni, felvidéki hadműveleteire). Kiadta Kovachich M. Gy. (SKS I).

Weiss Mihály (brassói bíró, ld. 328. l.) feljegyzései: *Liber Annalium* (kiadta Kemény J., DFS III) Bocskai koráról, így a marosvásárhelyi országgyűlésről is megemlékeznek.

Egykorú verses forrásokat közöltek (a Sepsi Laczkónál találhatóakon kívül): Thaly K. (Sz 1871, 310): *Erdélynek siralmas éneke* (1605), *Cantio optima* (1607, a haldokló Bocskait beszélgeti Kátay ellen), *Kátai Mihályról* (1607). Wasylkiewicz V., *Egrespataki András: Bocskay Istvánt dicsőítő versek* (EM 1902). Kozocsa S., *Históriás ének Bocskay Istvánról* (EM 1936 és kny.).

B) Iratkiadások

Thaly K., *Bocskai István leveles könyve* (MTT XIX; 1605 tavaszáról); és u. ő, *Levél Bocskaitól és Homonnai Bálinttól*, 1605, 1606 (TT 1881). Szabó K., *Bocskay I. politikai levelezése*, 1605—1606 (TT 1882, 2 közl.) mellett igen érdekes Bocskai és Illésházy István (Bocskai bécsi béketárgyalási biztosa, a „nyugati“ állásponchoz hajló későbbi nádor) levelezése: Szilágyi S., *Bocskai I. és Illésházy I. levelezése*, 1605—1606 (TT 1878, 3 közl.), és u. ő, *Illésházy I. és más főurak levelezése*, 1605—1608 (TT 1878). Zsilinszky M., *Gr. Illésházy levelezése Thurzó Györggyel*, 1602—1608 (TT 1882). Az Illésházy (előző) perére vonatkozó iratokat ld. 313. l. Elszórt, kisebb közlések Bocskai irataiból: ETT II. 85, 162, levelei 1606; ETA I. 213 (az erdélyiekhez, 1604), III. 320 (2 levél, 1605), IV. 341 (a székelyek szabadsága

ügyében), és : Szerémi, *Emlékek Barsmegye hajdanából* (TT 1891). Kemény L., *Bocskay I. levelei Kassa városához, 1604—1606* (TT 1904).

A Bocskai fellépését megelőző ellenreformációs akcióra : Paulinyi O., *Iratok Kassa sz. kir. város 1603—1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez* (MPE XIV., Bp 1930). Fejérpataky L., *A kassai nagytemplom történetéhez 1604* (TT 1879). Egyéb vallási vonatkozású iratanyag : Weber S., *Adalékok a szepességi reformáció történetéhez* (MPE V. Bp 1906). Tóth L., *Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar kat. egyház állapotáról* (BÉ 1933 ; az emlékirat 1606-ból). A Bocskai által tartott szerencsi (1605), korponai (1605) és a kassai (1606, többször) országgyűlésekkel kapcsolatos iratok : Katona I., *Historia Critica* (XXVIII. tom. 9), Ribini J., *Memorabilia ecclesiae augustinae confessionis* (Pozsony 1787 I., benne a hajdúvezérek kiáltványa), Demkó K., *Adatok Bocskay I. korának történetéhez, 1604—1608* (TT 1889), főleg pedig a Károlyi Árpád által a MOE XI. (1605—1606, Bp 1899) és XII. (1606, Bp 1917) kötetében hozott alapvető anyag, benne a kassai országgyűlés (fent id.) korponai naplója, valamint, egyebek között, a szerencsi országgyűlés proklamációja a külföldhöz a felkelés igazolására, az udvar elleni vádak felsorolásával : *Querelae excusationes cum protestatione regni Hungariae . . . coram Deo et toto orbe Christiano declaratae*. Ezzel kapcsolatos egykorú nyomtatvány : *A Declaration of the Lordes and States of the Realme of Hungarie* (London 1605). Az ekkor Bocskai szolgálatában álló Rimay János iratait ld. 331. l. A Bocskai budai útja után a császáriaknak a törökkel indított tárgyalásairól egykorú magyar iratot közöl Majláth B., *Gallo Caesar követsége Ali budai pasánál, 1605* (Sz 1882). Veress E., *Basta György hadvezér levelezése és iratai* (II. 1662—1607, Bp 1913, MHHD 37 ; adatok a császári hadvezetés oldaláról). Fr. Kameniček, *Prameny ke vpádum Bočkajovců na Moravu a k ratifikaci miru vídeňského od zemí koruny české* (Források Bocskai híveinek beütéséhez Magyarországra és a bécsi béke ratifikálásához a cseh korona országai által 1605—1606, Prága, Akadémia, 1894) ; ezt kiegészíti u. ő egy, Bocskainak Zierotinnal folytatott alkudozásait is megvilágító tanulmányban (Časopis Muzea Českého 68).

Egyéb, kisebb adalékok (a közlések rendjében) : Meghívólevél Bocskai temetésére : ETA I. 314. ; a Bocskainak adott athnéme : ETA II. 309. Szabó K., *Bocskay I. fejedelem kincseinek összeírása* (TT 1878). H. J., *Hadi szabályzat Bocskay I. fejedelemsége idejéből, 1606* (HK 1890). Sasinek F., *Csehországi regesták Prágában* (TT 1891, a 2. közl.). Gömör G., *Mátyás főherceg levelei az 1605-i magyarországi hadi eseményekről* (HK 1893). Merényi L., *Bocskay fölkeléséhez adalék, 1605* (HK 1896). E., *Bocskay I. fejedelem biztosainak jelentése a bányák állapotáról, 1606* (MGSz 1897, 298 ; a felvidéki bányavárosok réz, vas, stb. termelésére adatok). Jászay R., *Adatok a Bocskay-felkelés történetéhez, 1605—1606* (TT 1899), és u. ő, *Bocskay szabadságharca történetéhez* (EM 1904). Komáromy A., *Bocskay I. történetéhez, 1605* (TT 1900). Jurkovich E., *Két levél a Bocskay-felkelés első eseményeiről, 1604* (TT 1906). Szendrei J., *Bocskai I. fejedelemre és korára vonatkozó egykorú emlékek* (Bp 1907). Kemény L., *Líppay Balázs, Bocskay főkapitánya Kassa városához, 1604* (HK 1914), u. ő, *Bocskay I. hadi törvénye, 1606* (HK 1922—23). Molnár B., *Adatok Bocskai I. életéhez* (DSz 1940). A bécsi békével (1606) kapcsolatos iratokból a MOE mellett s előtte kiadott Victor de Chorebo álnéven Sinay Miklós, *Sylloge actorum publicorum, quae . . . pacificationis Viennensis a. 1606. . . in itae historiam . . . illustrant* (H. n. 1790, Bocskai végrendeletével).

C) Irodalom

Bocskai legújabb (és egyetlen részletesebb) életrajza: Benda K., *Bocskai István* (Bp 1942). Bocskai politikai realizmusának méltatása: Szekfü Gy., *A magyar jellem történetünkben (Mi a magyar*, Bp 1939). A korábbi irodalom: Jakab E., *Új adatok Bocskai életéhez* (Sz 1894, moralizál, és erdélyi szempontból kritizálja). Károlyi Á., *Bocskai szerepe a történelemben* (AÉt 1898 és: *Néhány történelmi tanulmány*, Bp 1930). Alkalmi vázlatok: Kovács S., *Bocskai I. a szabadsághős* (Bp 1906, 1922^a), Márki S., *Bocskay I.* (Kolozsvár 1907, kny.). — A szabadságharc részleteit illetően Károlyi Á. igen alapos és az iratok pusztá tárgyí magyarázatán messze túlmenő, szinte kortörténeti jellegű bevezető tanulmányai (a MOE XI. és XII. kötetéhez), ennek alapján: Lencz G., *Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede* (Debrecen 1917). Angyal Z., *Ursachen, Verlauf und Ergebnis des Aufstandes Bocskay* (Bp 1916). Eckhart F., *Bocskai és híveinek közjogi felfogása* (KEkv Bp 1933; kimutatja annak régies, Verböczin nyugvó, rendi jellegét, ország = rendek, nemesség). Bocskai és hívei politikai nézeteiben a kálvini ellenállási jog hiányára: Révész I., *Protestantizmus és vallásszabadság* (PSz 1934).

A szabadságharcot kiváltó idegen elnyomásra (s arra, hogy a készen álló erők csak alkalmat nyertek egy nagybirtokos: Bocskai fellépésével) ld. Károlyi Á., adatait a MOE előző (IX. és X.) kötetében és Rudolf korának fent adott anyagát; Bocskai előző, Habsburg-párti szerepére pedig a Báthori-kor erdélyi irodalmát. A vallási sérelmekre: Károlyi Á., *A huszonkettedik artikulus* (Bp 1889; az 1604: XXII.). Lencz G., *A kassai templomfoglalás hatása Bocskay fölkelésére, 1604* (PSz 1917). Tóth L., *A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben* (Sz 1932), a Paulinyi által közölt iratokra reflektálva rámutat, hogy a foglalási akció már 1601 óta elhatározott dolog volt, s a protestáns rendek előre szervezkedtek ellene. Vallási vonatkozásban ld. még: Bán I., *A gyöngyösi templomper Bocskay I. korában* (Debrecen 1941, kny.). — Thury J., *Bocskai I. fölkelése* (Sz 1899, 2 közl.) török forrás alapján tévesen hiszi, hogy Bocskai már 1604 előtt maga kezdeményezte a mozgalmat, tehát még mielőtt a bujdosó Bethlen Gábor hozzá intézett levelének (elfogott) másolata Belgiojoso kezébe került. Az utóbbi eseményre: Gyalóky J., *Hol lepte meg Dampierre a törököket és Bethlen Gábort 1604-ben?* (HK 1928). Az első győzelemre, 1604 okt. 15.: (Gömöry G.), *Az álmosdi ütközet* (HK 1891). A hadieseményekre: Gyalóky J., *A biharmegyei hadjárat, 1604* (HK 1928). R. Horváth J., *Bocskai I. háborúja Rudolf ellen* (HK 1893). Kárffy Ö., *Bocskay hadainak rendtartása* (TT 1903). A Steinwenter, *Der Frühjahrseinsfall der Hajduken in Steiermark, 1605* (Zeitschrift des hist. Vereins für Steiermark, Graz 1919), és u. ő, *Die Wehrmassnahmen des steiermarkischen Landtages gegen Türken und Hajduken, 1605* (u. ott 1918). Payr S., *Bocskay hadai Sopronban, 1605* (Sopron 1914, kny.), és u. ő, *Emlékezés Doktor Lackner Kristófról* (Sopron 1932; a soproni polgármester és Bocskai mozgalmak). Demkó K., *Lócse a Bocskay-féle felkelésben* (Sz 1883).

A hajdúk eredetét (nagy részt földönfutó, magyar parasztok), rabló hírűkre, katonai szerepükre, vezetőik bevételeire az országgyűlésbe és nagyszabású letelepítésükre Bocskai által: Komáromy A., *A szabad hajdúk történetére vonatkozó kutatások* (AÉt 1898), és u. ő, *A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok, 1604—1608* (TT 1900). Lukács Ö., *Nyíregyháza szabad kiváltságolt város története* (I. Nyíregyháza 1886). Boldizsár K., *Bocskai hadi népe* (Debrecen 1907). Calamus, *Bocskai hadi népe* (T 1907). Takáts S., *Hajdú*

(Nyelvtud. Közl. XXX). Császár E., *A hajdúság kialakulása és fejlődése* (Debrecen 1932). Györffy I., *A hajdúk eredete* (Hajdúnánás 1938). A hajdúk ellenzik a békét és elnyerik az 1605 decemberi kiváltságlevelet: Károlyi Á., *A korponai országgyűlés, 1605* (Bp 1896). Az utóbbi helyszínének egykorú viszonyaira: Csery J., *Korpona városának ismertetése* (GyF II. 1863). Bocskai ellenfelére Erdélyben: Deák F., *Adatok a „nagy” Csáky István életéből, 1570—1605* (AÉt 1878).

A bécsi békéhez vezető tárgyalásokra: Frankl V., *A bécsi békekötés* (GyF IV), Ráth K., *Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánnal* (Sz 1867). Nemes E., *Az 1606-iki bécsi békekötés létrejöttének története* (kny., EM 1879, 3 közl.). Újabbán és a fordulatokat, a rendek aggodalmait, Rudolf akadékoskodását és Mátyás főherceg ezt megkerülő eljárását: a dátum kijavítását a királyi megerősítésen, továbbá Thurzó György és a „nyugati” főurak tiltakozását Erdély „elszakítása” ellen, stb. részletesen előadja: Károlyi Á., *Bocskay és a bécsi béke* (Sz 1907), u. ő, *A bécsi békét megerősítő kir. oklevél meghamisítása* (AKÉ 1917), és a MOE B. alatt id. XI. és XII. kötetében. — Pokoly J., *Bocskai és a bécsi béke* (Bp 1906, egyháztörténeti szempont, a vallási cikkelyre). A bécsi béke okmánya: MTKK 482. Ld. még R. Gooss, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen* (Bécs 1911; 40—45 sz., 278. l.). A törökkel kötött zsitvatoroki béke szövege: MTKK 641. A. Steinwenter, *Steiermark und der Friede von Zsitva-Torok* (AÖG 1915). Bocskay halála körülményeire (kancellárja, Kátay Mihály mérgeztette-e meg) az id. irodalom mellett Kemény L., *A Bocskay halálát követő vallatásokból* (TT 1890). Szilágyi S., *Bocskai halála* (Tört. rajzok, Bp 1880, Olcsó Könyvtár 100). Ld. még Benda K. *Megmérgezték-e Bocskai Istvánt?* (Magyar Nemzet 1942 szept. 10). Bocskai végrendeletét kiadta Rummy K. Gy. (MH II; Kátay sírversével), annak felolvasására Kolozsvárt: Segesvári Bálint feljegyzései (ETA IV). — A bécsi béke megerősítésére az 1608-as országgyűlésen s annak problémáira ld. a XVII. sz., közelebbről a nyugati királyság történetének irodalmát.